Rodina a obec ve střední Evropě

Informace z výzkumu

DANA SÝKOROVÁ*

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc

The Family and Community in Central Europe

Information from the Survey

Abstract: The author summarises the results of an empirical inquiry carried out in the years 1996-1997 in selected municipalities of Northern Moravia as a part of the international project "Family and Community in Central Europe". Alongside the Czech Republic, Poland and the Slovak Republic equally participated in the research. It was focused on the special problems of the family and family life at present, on the strategies of family behaviour in the new conditions of the transforming society, on surveying the local and family contexts of the inhabitants' adaptation to the social changes, and on comparing family behaviour and declared values and standards in municipalities with different parameters of population social structure. The content of the article is based above all on the statements of the 'representatives' of households, which illustrate: (1) an evaluation of today's family situations as compared with the period before 1990 (more specifically financial situation, housing, household equipment, professions and jobs of the family members, leisure time, state of health, mutual relations within the family) and the means by which the family tries to maintain or raise its standard of living and resolve day-to-day problems, (2) an evaluation of life in the municipality (activities of the municipal offices and services, the standard of cultural life and sport facilities, interpersonal relations in the municipality, the engagement of its citizens), and (3) the value hierarchy (basic life values, attitudes towards marriage, the family, parenthood, towards relations between men and women). Finally, there is a comparison of the character of family behaviour in so-called traditional and modern municipalities, defined by specific demographic and socio-cultural features.

Sociologický časopis, 1999, Vol. 35 (No. 2: 207-218)

Snahou přispět k poznání transformujících se společností, k porozumění probíhajícím procesům a jejich vlivu na rodinu byla motivována řada výzkumů. Mezi nimi i empirické šetření *Rodina a obec ve střední Evropě* realizované v rámci mezinárodního projektu *Možnosti a limity rodiny v současné Evropě*. Za finanční podpory Voluntary Found of the International Year of the Family a odborné garance Mezinárodního centra pro studium rodiny v Bratislavě (BICSF) na něm participovaly Česká republika,¹ Polsko a Slovensko.

Společenská situace modelovaná probíhající transformací s sebou nese zátěž zřejmě jen pomalu se měnících *minulých* způsobů chování a jednání, norem, postojů, hodnot, hodnotových hierarchií a životních strategií. Protože spoluurčují optiku, jíž je současné dění vnímáno a hodnoceno, mohou být příčinou konfliktů vyvěrajících z tenze mezi odlišnou úrovní institucionálních změn a existující úrovní sociokulturního zázemí. Vnější

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Dr. PhDr. Dana Sýkorová, katedra sociologie a andragogiky FF UP, Wurmova 7, 771 80 Olomouc, tel. (068) 5434 835, e-mail dasy@atlas.cz

¹) V České republice za výzkum odpovídala katedra sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci.

tlak společnosti, makrospolečenských procesů se „lomí“ na úrovni lokální. Obec pak je přirozeným a nejbližším prostředím, v němž se odehrává život rodiny více či méně zaštiťené příbuzenskou solidaritou. Naznačené souvislosti spolu s faktickou převahou menších obcí v sídelní struktuře jmenovaných zemí podtrhují význam „analýzy a identifikace *sociokulturního zázemí* a (...) *sociálního potenciálu* ekonomické transformace“. Zároveň zdůvodňují orientaci citovaného výzkumného projektu na (1) speciální problémy rodin a rodinného života, (2) strategie chování rodin v nových podmínkách, (3) lokální a rodinné „okolnosti“ adaptace obyvatel na celospolečenské změny, (4) srovnání rodinného chování, resp. deklarovaných hodnot a norem v obcích s odlišnými parametry sociální struktury populace [Filadelfiová, Guráš a Ritomský 1994, Szomolányiová 1994, Sýkorová et al. 1997a].

Příprava jednotlivých etap šetření v České republice předpokládala upřesnění projektu mezinárodního komparativního výzkumu ve vztahu ke specifickému „národnímu“ prostředí a realizaci kroků nezbytných pro následný sběr dat v terénu. Ve výzkumu byla aplikována *matematicko-statistická, srovnávací* metoda, okrajově i historická. V jejich rámci pak techniky *studia dokumentů* (statistických, resp. demografických dat ze sčítání lidu, obecních matrik, záznamových listů,² historiografických prací a kronik), *nestandardizovaného rozhovoru* se starosty (k upřesnění a doplnění údajů o obci) a s „experty“ – kronikáři, staršími občany. Rozhovor s pamětníky měl charakter volného vyprávění „o minulosti a současnosti obce“, stimulovaného písemnou osnovou a otázkami tazatele. Ve vybraných rodinách se uskutečnil *rozhovor standardizovaný*, který svým obsahem pokrýval okruh názorů, postojů a hodnot obecních a tzv. rodinných (baterie základních životních hodnot byla převzata z Evropského dotazníku hodnot). Strukturované interview se dotýkalo podmínek života rodiny: bydlení a vybavenosti domácností, zaměstnání, majetkové a finanční situace, životních a rodinných strategií, reakcí na společenské změny a jejich důsledků v každodenním životě, reflexe vlastní životní situace, hodnocení různých aspektů života obce, potřeby pomoci a způsobů řešení životních těžkostí obecně.³

Na Slovensku se empirické šetření opíralo o závěry výzkumné etapy zaměřené na vzájemné souvislosti kulturních a demografických znaků obce a výsledného charakteru rodinného chování jejích obyvatel, na jejichž základě byly konstruovány *tradiční* a *moderní typy obcí* a *rodinná mapa* Slovenské republiky [Filadelfiová, Guráš a Ritomský 1996].⁴ „Díky“ absenci této typologie nebyla v ostatních participujících zemích zadána

²) Záznamový list vznikl pro potřeby daného výzkumu. Byl vyplněn pracovníky obecních úřadů a shromažďoval dostupné informace z oblasti demografické, pracovní, sociální a kriminální statistiky, údaje o domovním fondu a vybavenosti obce, životě a klimatu v obci ap.

³) Přípravná fáze probíhala od září do poloviny listopadu 1996. V listopadu a na počátku prosince se uskutečnilo terénní šetření a do konce roku byla získána rovněž data demografické, pracovní a sociální statistiky obcí. Taktéž byly uskutečněny nestandardizované rozhovory s pamětníky. Statistické zpracování pomocí programu SPSS na úrovni prvního třídění zajistilo BICFS v lednu a únoru 1997. Třídění vyšších stupňů s předcházející úpravou znaků a zpracování dat vícedimenzionálními metodami bylo ukončeno na katedře sociologie a andragogiky FF UP Olomouc v květnu 1997 [Loučková 1997]. Následující měsíce byly věnovány analýze a interpretaci dat, resp. práci na závěrečné výzkumné zprávě.

⁴) *Tradicionalita* nebo *modernita rodinného chování* v obci byla určena třemi kritérii: podílem úplných, resp. neúplných rodin, vícegeneračního soužití a strukturou rodin podle počtu dětí. Vyšší podíl úplných, vícedětných rodin a multigeneračních domácností, než je republikový standard, a

komparace *lokalit* s ohledem na národnostní a konfesijní difference a na charakter sídla v plném rozsahu a dané kritérium výběru obcí bylo garantem vyloučeno. Zkoumané obce tudíž nemusely rigorózně reprezentovat komunity s tzv. tradičním a moderním rodinným chováním a výběr u nás směřoval k získání dvou párů obcí s 500 až 1 500 obyvateli, s maximálně rozdílnou národnostní a náboženskou skladbou populace. Výzkumný soubor vznikl pomocí smíšeného výběrového postupu, resp. stratifikovaného výběru. Zvolené straty tvořily obce určitého typu: (a) s vyšší mírou religiozity, (b) s převahou obyvatel bez vyznání, (c) ryze české a (d) národnostně smíšené. Uvnitř strat byla náhodným prostým výběrem určena vždy jedna obec, z ekonomických a personálních důvodů se geografický prostor zúžil pouze na Severomoravský kraj. Počet obcí byl koordinátorem mezinárodního výzkumu stanoven na čtyři, s cílem dospět k souboru čítajícímu 300-400 rodin. Vybrané obce Bohuslavice, Grygov, Milíkov a Přáslavice jsou vzájemně srovnatelné z hlediska struktury obyvatel podle pohlaví, věku a rodinného stavu. Difference v porodnosti a koneckonců i v bilanci přirozené měny sdružují do dvojice Milíkov spolu s Bohuslavicemi a Přáslavice s Grygovem. K vyšším mírám porodnosti a přirozené přírůstkivosti v Milíkově a Bohuslavicích než ve druhém páru obcí se řadí i vyšší podíl úplných rodin mezi cenovými domácnostmi, které jsou v průměru početnější, dále větší počet závislých dětí připadajících na jednu rodinnou domácnost a naopak nižší míra rozvodovosti. Častěji zde také bydlí několik rodinných generací pohromadě. Vzdělanostní úroveň obyvatel Milíkova a Bohuslavic je méně příznivá než v Přáslavicích a Grygově. Obě obce však charakterizuje vysoký stupeň religiozity (95,5 % věřících v Bohuslavicích, výhradně římsko katolického vyznání, a 92 % v Milíkově, spíše vyznání evangelického). Přáslavice a Grygov náležejí svým téměř polovičním podílem osob bez vyznání k obcím výrazněji sekularizovaným. Kromě národnostně heterogenního Milíkova, jsou všechny obce „české“. Obce dále charakterizuje srovnatelné zastoupení ekonomicky aktivního obyvatelstva. Ve všech převládá jeho začlenění do průmyslové sféry, zřetelnější v Milíkově, odkud také vyjíždí denně za prací podstatně více osob (90 %, jinde 4/5 pracujících). Zemědělské obyvatelstvo všude tvoří jen 10 % ekonomicky aktivní populace. Vzhledem k předpokládané převaze tradičních vzorců rodinného chování odvozené od demografických ukazatelů obcí můžeme přiřadit Bohuslavice a Milíkov k obcím spíše „tradičním“, Přáslavice a Grygov k obcím spíše „moderním“.⁵

naopak menší podíl rodin neúplných definuje *tradiční vzorce* rodinného chování. Zvýšený počet neúplných rodin, podstandardní zastoupení úplných, vícedětných a společných domácností charakterizuje vzorce *moderní* [Ibid.].

⁵) Výběr obcí vycházel z úplného seznamu severomoravských sídel obsahujícího údaje o podílu jednotlivých národností a skupin obyvatelstva podle náboženského vyznání (primární data za Sčítání lidu, domů a bytů 1991 poskytlo pracoviště ČSÚ v Olomouci). Ze seznamu byla vyčleněna určená velikostní skupina obcí s výrazným podílem obyvatel jiné národnosti (v konkrétních podmínkách Severomoravského kraje se jednalo o národnost polskou). Nejvyšší zjištěný podíl Poláků činil kolem 2/5 obyvatelstva obce – z obcí, které dosáhly tohoto podílu, byla losováním vybrána jedna: Milíkov v okrese Frýdek-Místek. Jako *pendant* byla obdobným způsobem získána obec „ryze česká“: Grygov či Přáslavice v okrese Olomouc. Postup byl aplikován i na výběr obcí dle náboženské struktury. Základem výběru byly obce do 1 500 obyvatel s vysoce nadstandardním zastoupením věřícího obyvatelstva (nad 95 %), z nichž byly náhodně vybrány Bohuslavice (okres Opava). Současně byla ze skupiny obcí s nejnižší úrovní religiozity (méně než 40 % věřících) opět náhodně vybrána obec. Jednalo se konkrétně o Přáslavice v okrese Olomouc. Z výběru „vypadly“ obce správně přiřčené k jiné obci, bez vlastního obecního úřadu. Přáslavice byly vylosovány

Při výběru konkrétních rodin v obcích byl uplatněn systematický postup: Výběrový krok nás v seznamu domů, resp. bytových domácností dovedl k rodinám, které byly (pokud splňovaly podmínku aktuální existence rodičovského vztahu a uzavření manželství před rokem 1989) zahrnuty do zkoumaného souboru.⁶ Výzkumné výsledky lze považovat

napodruhé a nahradily obec Libavou, která leží ve vojenském újezdu a jejíž život tato skutečnost významně determinuje (viz fungování újezdního úřadu, abnormální migrace obyvatel-vojáků z povolání ap.).

⁶) Výzkumný soubor tvořily rodinné domácnosti z jednotlivých obcí tak, aby byly zastoupeny rovnoměrně (tj. tvořily vždy jeho čtvrtinu). Konečný podíl participujících domácností dosáhl čísla 391. Respondenty poskytujícími informace o zkoumané rodině byly převážně ženy, v průměru čtyřicetileté. (Obecně: respondentem v nukleární rodině mohl být kdokoli z manželského páru, ve vícegeneračním soužití buď muž, či žena z rodičovské generace „středněvěkových“ nebo v manželství žijící dospělé děti.) Deklarované názory, postoje, hodnocení tak zřejmě silněji ovlivnila „ženská optika nahlížení věcí“. O souboru můžeme uvažovat jako o souboru *monogamních* párů. Více než 90 % žije ve svém prvním manželství trvajícím průměrně dvacet let. (Stabilita venkovské rodiny bývá spojována jak se setrvačností tradiční morálky vesnice, odsuzující mimomanželské kontakty a nezodpovědnost v péči o děti, tak s ekonomickou funkcí rodiny – snahou udržet životní standard, zajistit chod domácího hospodářství a značným rozsahem materiální podpory ze strany prarodičovské generace, resp. s působením rodinné sociální kontroly [Šindlářová 1997, Slepíčka 1989].)

V souboru dominuje dvoudětný model rodiny a ačkoli bychom s ohledem na relativně vysokou míru religiozity zdejšího venkovského obyvatelstva očekávali výraznější zastoupení vícedětných rodin, tři děti má „jen“ pětina respondentů, čtyři a více dětí statisticky zanedbatelný podíl. V necelé pětině rodin s jedním dítětem však mohou být zastoupeny páry s dosud neukončenou plodností. (Průměrný počet dětí v rodinách byl 2,15.) Tendence snižování počtu dětí, která se na venkově obecně prosazuje, spadá i na vrub značně vysoké zaměstnanosti vesnických žen [viz např. Koudelka 1989]. Informace získané rozhovory se týkaly až na čtyři případy rodinných domácností, nejčastěji totožných s úplnou nukleární rodinou. Podíl vícegeneračních domácností byl však o pouhých 11 % nižší. Což ostatně odpovídá struktuře bydlení na vesnici. Ze srovnání počtu nukleárních rodin a tzv. společně hospodařících domácností vyplývá navíc zanedbatelný podíl vícegeneračních soužití, v nichž domácnosti „prorůstají“. Poměrně malé, statisticky nevýznamné procento neúplných rodin s dětmi přičítáme opět ke specifickým rysům vesnice a zvláště vysoké religiozitě dvou ze sledovaných obcí.

Sociální status rodiny respondenta jsme posuzovali na základě vzdělanostního typu rodiny zkonstruovaného podle nejvyššího dosaženého vzdělání v páru. V souboru jednoznačně převažovaly rodiny středoškolsky vzdělaných osob (polovina) a vyučených bez maturity (třetina), každá desátá rodina sestávala z vysokoškoláků, ještě řidčeji z partnerů se základním vzděláním. Ve více než 3/5 domácností byli oba partneři ekonomicky aktivní, zhruba čtvrtina závisela pouze na jednom ekonomicky aktivním členu. Téměř 6 % rodin tvořil ekonomicky neaktivní pár. V rámci národnostně heterogamních domácností, představujících pětinu z celkového počtu, se nejčastěji jednalo o smíšená česko-polská manželství. Ostatní páry deklarovaly shodnou národnost, povětšinou českou. V souboru vystupovaly do popředí domácnosti věřících: ve 4/5 z nich byli oba partneři nábožensky orientováni, v každé desáté rodině věřil alespoň jeden. Teprve další desetina souboru zahrnovala domácnosti „ateistů“. Typickou domácností tak byla domácnost středoškoláků, ekonomicky aktivních, shodné národnosti (české) a věřících.

Se způsobem bydlení na vesnici rovněž koresponduje převaha respondentů žijících v rodinném domku (4/5 domácností), z nichž pouhá třetina obývá dům „mladší“ deseti let. K základní technické vybavenosti náleží již samozřejmě vodovod a WC uvnitř domu, koupelna, ústřední etážové topení apod. Na byt, ať v bytovce či rodinném domě, připadá v průměru téměř pět místností.

za reprezentativní pro obce, v nichž šetření proběhlo. Možnosti jejich širší generalizace, byť jen v republikovém rámci, jsou omezené.⁷ Tuto skutečnost máme na mysli, přestože nadále hovoříme o „venkovské populaci“, „venkovských rodinách“.

V další části textu prezentujeme souhrn nejdůležitějších zjištění z uvedeného výzkumu.

Hodnocení aktuální situace rodin

Situace většiny sledovaných venkovských rodin se v průběhu devadesátých let změnila. Srovnání rodinných poměrů s obdobím před rokem 1990 vyznělo sice mírně pesimisticky, ovšem výzkumné výsledky nepodporují extrémně formulované předpoklady dramatických až katastrofických dopadů společenské transformace na životní situaci domácností.⁸ Vnější společenským tlakům odolávají na venkově zřejmě nejvíce vztahy v rodině. Zřetelněji byla zasažena sféra práce, ať v pozitivním, či negativním smyslu. Zásadně se zúžil rozsah volného času, resp. rozšířil počet osob, které jeho nedostatek pociťují. (Dříve pro venkov netypická hodnota volného času má již svoji pevnou pozici mezi prvořadými nemateriálními hodnotami venkovského obyvatelstva. Z jiných výzkumů je patrné, že značný prostor v něm zaujímá pasivní odpočinek a sociální kontakty v rámci domova a sousedské pospolitosti. Často ustupuje tzv. nutnému času zbytnělému dojížděnkou za prací a kompenzováním nižší dostupnosti a kvality zařízení sociální infrastruktury [Koudelka 1989, Šindlářová 1997].)

Předlistopadové sociologické výzkumy hodnotových preferencí venkovské populace poukazovaly na postupné zvyšování významu bydlení, vybavenosti domácností předměty dlouhodobé spotřeby, posilování hodnoty pohodlí, komfortu a na prestižní funkci bydlení [Koudelka 1989, *Změny...* 1978, Šindlářová 1997]. Úroveň bydlení a vybavenosti, které dosáhly české domácnosti na konci osmdesátých let, zůstala v letech devadesátých přinejmenším zachována. V našem souboru byly změny v bydlení vnímány relativně nejlépe. Protože bytová výstavba v obcích poklesla, soustřeďuje se pozornost nejspíše na rekonstrukce domů, jejich přizpůsobení potřebám vícegeneračního soužití apod.

Vývoj spotřebitelských cen, inflace a reálných mezd přispěl k očekávanému zhoršení finanční situace značného počtu rodin. Obyvatelé vesnic a v širším regionálním pohledu obyvatelé Moravy mají tendenci hodnotit vlastní rodinné příjmy relativně nejnižší. Se subjektivní interpretací posunů v příjmech je přitom v naší společnosti těsně svázáno posuzování celkové životní úrovně. Dle názoru respondentů především neodpovídá dynamika vzestupu mezd růstu cen, podstatně řidčeji bylo zhoršení dáváno do souvislosti s konkrétní rodinnou situací – ztrátou příjmu některého člena rodiny (v důsledku mateřské dovolené ženy či odchodu do důchodu). V méně příznivém světle se vidí mladé rodiny, díky nárokům spojeným s manželským a rodičovským startem zvýšeně citlivé na jakékoli příjmové výkyvy. Dále pak rodiny staršího středního věku, pro které je sklon k pesimistickému hodnocení finančních poměrů a obavy o životní úroveň typický, para-

⁷) Viz sociodemografickou charakteristiku Severomoravského kraje a sledovaných okresů [Andrle 1995, Bartoňová 1996, *Sčítání...* 1993, Schmeidler 1995, Sýkorová et al. 1997a, 1997b].

⁸) Uvědomme si časový odstup sběru dat v terénu od publikace výsledků šetření. Nepříznivý ekonomický vývoj České republiky v letech 1997 a 1998, který přinesl znatelný pokles reálných příjmů a koupěschopnosti obyvatelstva, pravděpodobně prohloubil pocit zhoršení spotřebních možností, životní úrovně a mohl posílit skeptické vidění individuální a rodinné situace.

doxně k často stabilní a vzhledem k ostatním fázím rodinného cyklu relativně nejlepší ekonomické situaci.

K eventuálnímu zlepšení finančních poměrů interviewovaných domácností přispělo zvýšení příjmů nebo snížení počtu závislých členů rodiny (tj. získání lépe placeného zaměstnání, podnikání, ukončení mateřské dovolené, ekonomické osamostatnění dětí). Za zdroj ekonomické prosperity rodin byl považován zejména „podnikatelský duch“ spolu s dobrým zdravotním stavem. Relativně nízká míra nezaměstnanosti nejspíše snižuje význam předpokladu „být zaměstnan, mít práci“. Dosud nedoceňovaná je role vzdělání a zcela v pozadí se ocitl sociální kapitál. Ve většině domácností se faktický příjem nekryl s částkou uznanou respondenty za potřebnou. Zdá se, že ekonomicky výhodnou možnost sdružování prostředků na zabezpečení chodu domácnosti nabízí její vícegenerační uspořádání (je-li výsledkem oboustranně dobrovolné volby, lze je hodnotit pozitivně). Celkově byla aktuální příjmová situace zkoumaných rodin charakterizována jako uspokojivá – za předpokladu úsporného hospodaření.⁹

Hodnocení finanční situace vlastní rodiny probíhá v určitém sociálním kontextu, na základě reflexe ekonomických podmínek v rámci příbuzenstva a bližší či vzdálenější lokality. Kromě deprivace plynoucí z poklesu reálných příjmů se zřejmě projevuje deprivace relativní, tj. zhoršené vnímání vlastní životní úrovně na pozadí pokračující příjmové diferenciaci domácností [viz Machonin, Tuček et al. 1996 aj.]. Ve sledovaném výzkumu vyzněla poněkud lépe komparace s průměrnou českou rodinou než s rodinami příbuzných. V obou vztažných rámcích však převládlo přesvědčení o srovnatelnosti vlastní rodiny s „okolím“.

Většina rodin ve vybraných venkovských obcích si nadále a v nezměněném rozsahu zajišťuje vlastními silami menší opravy v domácnosti, úpravy interiéru bytu, či dokonce, i když méně často, výrobu drobného zařízení. Jen pětině domácností se zvětšil rozsah obdělávané půdy. Rozhodně však nedošlo k redukci již dříve značně rozšířeného chovu drůbeže, pěstování zeleniny, brambor a ovoce.¹⁰ Značná část domácností je tak téměř „soběstačná“. Znovuzískání výrobní funkce rodiny v rámci rodinného hospodaření jsme zaznamenali jen ojediněle. Podnikání na půdě vyžaduje příliš zásadní změnu životního způsobu a v kontextu legislativní, ekonomické, finanční nejistoty přináší více rizik než v jiných odvětvích [Šindlářová 1997].

⁹) Díky úspornému hospodaření saturují všechny své potřeby více než 2/5 domácností. Při výraznějším omezení si finančně náročné věci pořídí další třetina. Razantnější redukce výdajů se týkala sotva každé desáté rodiny. Ty se při nákupech orientují na nejlevnější zboží. Naprosto nevýznamný podíl rodin se přiřadil k chudobným či nuzným. Ze svého příjmu kupují jen nejlacinější potraviny, popř. i s tím mají problémy. Třetina rodin přiznala potřebu pomoci při zvládnutí finančních těžkostí – jednalo se zejména o rodiny mladší, závislé na jednom příjmu, ekonomicky slabší. Disponibilní příjem odpovídá „potřebné“ částce v necelé třetině domácností, desetině poskytují malou rezervu. U více než čtvrtiny není disproporce v neprospěch faktického příjmu ještě tak velká, ve 2/5 rodin se silně zvětšuje. S vysoce nadstandardním příjmem ve vztahu k potřebám hospodáří pouhých 2 % rodin („bohaté“ rodiny byly v našem souboru zastoupeny zhruba 5 %). Subjektivní hodnocení finanční situace rodin z menších obcí se jeví oproti republikovému obrazu ekonomické diferenciaci domácností lepší. Ovšem v souboru byly marginálně zastoupeny, anebo chyběly sociálně ohrožené neúplné rodiny a domácnosti jednotlivců.

¹⁰) Na velice nízké úrovni naopak stagnuje chov koz a koní, domácností chovajících hovězí dobytek přibývalo minimálně. Znatelně ubylo hospodářství s vepří, králíky a husami.

Kromě osvědčených strategií ekonomického chování, tj. úsporného hospodaření a naturalizace domácnosti, využívají rodiny rovněž dalších „adaptačních schopností a dovedností z minulosti“ – vzájemné spolupráce rodin, sociálních sítí lokálních komunit.

V předchozích několika letech potřebovaly rodiny pomoci nejčastěji se stavbou nebo přestavbou domu a s realizací větších oprav. Poměrně frekventovaná byla i pomoc s péčí o dítě. Jejimi adresáty jsou spíše partneři s vyšším vzdělanostním statutem, problematičtější harmonizující rodinné a profesní role. Na pomoc byli více odkázáni i rodiče, kteří získali „lepší“ zaměstnání, vyžadující asi větší časové investice. Ve stejném rozsahu uváděli respondenti pomoc s překonáním finančních potíží, poněkud méně často s domácím hospodářstvím, se zemědělskými pracemi a ještě řidčeji potřebovali pomoc v nemoci. Mezi subjekty podpory nejčastěji figurovali blízcí příbuzní: Rodiče dospělých dětí opatrují vnoučata, pomáhají v nemoci, při finančních problémech. Dospělé děti se angažují v pomoci nemocným členům rodiny, při zemědělských a domácích pracích. Pomoc ostatních příbuzných, podobně jako přátel, je vyžadována zejména při stavebních pracích, větších opravách a v domácím hospodářství. Širší rodina představuje potenciální zdroj pomoci zejména pro mladé rodiny, pro rodiny na nízké vzdělanostní úrovni, ekonomicky slabší a neúplné. Vícegenerační soužití příbuzenskou solidaritu evidentně posiluje. Přátelé hrají poněkud zřetelnější roli až ve středním věku, a pokud pomáhají sousedé, pak nejspíše se zemědělskými a domácími pracemi.¹¹

Hodnocení života v obci

Jedinou oblastí, kterou při hodnocení života v obci posuzovali její obyvatelé ve srovnání s předrevolučním obdobím příznivěji, byla práce obecního úřadu a samosprávy. Aktuální úroveň kulturního života a sportovního vyžití přirovnávala většina obyvatel přinejlepším (!) k osmdesátým letům, nebo ji dokonce považuje za horší. Méně osob poukazovalo na „ochlazení“ sociálního klimatu v obci – ač přetrvává a zřejmě se i prohlubuje tendence uzavírat se do soukromí rodiny, typická pro předchozí desetiletí. Značná část obyvatel si stěžovala na pokles participace spoluobčanů na akcích realizovaných ve prospěch obce. Snížení veřejné angažovanosti postihlo všechny obce bez rozdílu. Zdá se být reakcí na tlak, jež byl za minulého režimu na občany vyvíjen. Přednostní orientace na vlastní zájmy je snad důsledkem vypjatějšího individualismu, působení konkurence, prosazování snahy o „návratnost vynaložených investic“, možná i předpokladem úspěšné adaptace na nové společenské podmínky.

Základní hodnotové hierarchie

Setrvání rodiny na vrcholu hodnotových hierarchií dokládají vedle četných výzkumů i výsledky našeho šetření. Předpokládaný vysoký prestiž rodiny se v prostředí menších, značně religiálních obcí potvrdil, stejně jako silná podpora manželské instituce. V názorech na postavení muže a ženy v rodině je patrný sklon ke konzervativismu, resp. k tradičnímu pohledu na vztahy obou pohlaví. Poměrně výrazně akceptují respondenti prioritu

¹¹⁾ Potřeba všech druhů pomoci byla relativně nejvýraznější v Milíkově (obci spíše „tradiční“). Její protiklad v tomto smyslu představovaly domácnosti v Grygově, „moderní“ obci v blízkosti hanácké metropole. Nabízí se vysvětlení, že rozdíly mezi obcemi podmiňují vedle objektivního rozsahu potřebné pomoci, daného ekonomickou situací rodin, fázi rodinného cyklu apod. také odlišná očekávání, normy a vzorce příbuzenské a sousedské solidarity ovlivněné náboženstvím či národností.

mateřské funkce ženy a nikterak razantně neodmítají tezi „o větší důležitosti profese pro muže než pro ženu“. Poněkud schizofrenně tak působí současná podpora rovnoprávného charakteru socializace chlapců i dívek, zcela samozřejmý souhlas se zaměstnáním ženy a vyváženým, spravedlivým rozdělením domácích povinností mezi partnery pracujícími na plný úvazek.¹²

Také práce je v životních drahách obyvatel obcí silně zakotvena, přestože rodině významněji nekonkuruje a narozdíl od ní záviselo její hodnocení na demografických a sociálních charakteristikách respondentů. Nárůst důležitosti seberealizace v profesi a aktivního životního stylu, patrný z komparace výsledků před- a polistopadových výzkumů, se na venkově projevuje méně nápadně vedle viditelnějšího příklonu k typu hodnotových orientací založených na odpovědnosti, kázni a skromnosti [Srv. Machonin, Tuček et al. 1996].

Konflikt profesních a rodinných rolí umocňuje zpravidla péče o děti a jejich výchova. Děti v českých rodinách vždy představovaly významnou hodnotu, rodiče se s nimi do značné míry identifikují, i když omezují osobní svobodu dospělých. Ani mezi obyvateli obcí se však neprosadili zastánci rodičovského „sebeobětování se“ dětem. Především se od něho distancovaly ženy, pravděpodobně reagující na svou, často výhradní odpovědnost za děti a chod domácnosti. Inkonzistence postojů respondentů odráží komplikovanost rodičovství na pozadí střetu primární orientace na dítě a silícího individualistického pojetí manželství. Souhlas s bezvýhradnými rodičovskými investicemi byl přece jen poněkud hlasitější v silněji religiózních obcích. V souhrnu můžeme deklarované postoje vyjádřit jako podporu připravenosti a ochoty rodičů pomáhat, existuje-li objektivní, legitimní potřeba na straně dětí.

Jakkoli je povinnost „starat se o dospělé děti“ rodičům připisována nejednoznačně, závazek solidarity dětí se starými rodiči byl formulován naprosto jasně. Vícegenerační domácnosti, v obcích značně rozšířené, integraci starých lidí do života širší rodiny umožňují.

Lze souhlasit s konstatováním, že v názorech lidí se promítá tradiční vidění rodiny a manželství (v šetření venkovských rodin dosti zřetelně), zatímco některé dílčí hodnoty přestávají být akceptovány. Současná rozkolísanost hodnotového a názorového spektra české populace je dáвана do souvislosti s celkovou rozkolísaností hodnot v transformující se společnosti. A také se specifickým způsobem utváření manželského a rodinného života a rolí mužů a žen v minulých desetiletích – v kontextu enormní zaměstnanosti žen, jejich ekonomické emancipace (která ve venkovském prostředí narážela na přísnější sociální kontrolu lokální komunity), státní podpory manželství a rodičovství, absence jiných než rodinných alternativ životní dráhy atd. Nelze pominout, že soubor tradičních hodnot venkovské populace byl ještě dříve formován kolektivizací zemědělství, procesy industrializace

¹²) Souhlas s tvrzením „pro každého je nejvhodnější, když muž vydělává a žena se stará o domácnost a rodinu“, obecně rozšířený především mezi muži, je na venkově spojen s mužskou populací zřejmě ještě výrazněji. Ke klasickému patriarchálnímu schématu se spíše kloní starší lidé z déletrvajících manželství a lidé nábožensky založení. Odstup od tradiční dělby práce, pravděpodobně směrem k egalitárnímu uspořádání, vzrůstá statisticky významně v závislosti na vzdělání. Milíkov a Bohuslavice se opět zřetelně odlišily od Grygova a Přáslavic mnohem silnějším příklonem k tradiční dělbě rolí v rodině. Zejména v Grygově byl podíl zastánců tradičního modelu nižší.

zace a urbanizace [Čermáková, Maříková, Tuček 1995a, 1995b; Čermáková 1996; Křížková 1996; Maříková 1996; Šindlářová 1997].¹³

Závěr

Venkovské rodiny se snaží přizpůsobit novým společenským podmínkám především úsporným hospodařením, orientací na levnější zboží, v případě nouze využívají vlastních uložených prostředků, eventuálně půjček. Nadále se věnují domácímu hospodářství a snaží se zajistit řadu prací „v domě a kolem domu“ svépomocí. Relativně zřídka mobilizují prostředky a schopnosti v rámci podnikání. Zdá se, že posun k těmto *aktivním* strategiím zajišťujícím udržení nebo zvýšení životní úrovně je právě na venkově opravdu jen pozvolný a zřejmě nikdy nepřeváží nad strategiemi *pasivními*, které koneckonců charakterizují venkovský životní způsob a umožňují aktivně využít potenciálu venkova: pudy, zahrady, domácího zvířectva, „tradičně samozřejmější“ výpomoci rodiny a sousedů či sklonu k šetrnosti.¹⁴ Práce na přístavbách, rekonstrukcích, novostavbách navíc implicitně zahrnuje sociální prestiž. Jak vysvětluje Šindlářová [1997], povyšuje člověka mezi praco-

¹³) Pozastavme se u vlastností preferovaných v socializaci dětí, které mimo jiné pomáhají dokreslit hodnotové orientace lidí. Nejvíce žádanými vlastnostmi dětí (předpokládáme, že také obecně ceněnými lidskými vlastnostmi) byly slušnost a pracovitost, poněkud méně často samostatnost, odpovědnost, ohleduplnost vůči jiným a pravdomluvnost. Na hranici statistické významnosti byla zastoupena náboženská víra, ovšem s rozdíly mezi obcemi: v religiózním Milíkově a Bohuslavicích tvořila desetinu z celku všech vlastností, v Přáslavicích a v Grygově jen 1,5 %! Se zvyšujícím se vzděláním mírně klesá důraz kladený na slušnost, víru, případně poslušnost a naopak stoupá akcent na samostatnost, odpovědnost či průbojnost, spjatou také spíše s obyvateli Přáslavic a Grygova než s obyvateli zbývajících dvou obcí. Prosazování samostatnosti jako jednoho z rysů aktivní osobnosti je typické pro mladší věk a první fáze rodinného cyklu. Zajímavé výsledky by jistě přineslo srovnání s městskou populací. Zdá se však, že sociální vztahy, resp. sociální klima menší obce podporují spolu s vyšší mírou religiozity význam sociabilních vlastností – slušnosti, ohleduplnosti, pravdomluvnosti, tradičně pak i pracovitosti. (V České republice se prosazuje vyšší hodnocení samostatného myšlení jako vlastnosti důležité pro život, tudíž zdůrazňované i ve výchově. Výchovný „konzervativismus“ byl v mezinárodním srovnání spojen spíše se zeměmi se zřetelnou náboženskou tradicí. Můžeme ovšem uvažovat o příklonu k výchovnému konzervativismu v „religiózních regionech“ v naší, jinak dosti sekularizované zemi.) Náš výzkum ovšem nemohl přinést odpověď na otázku, jak bude současná rodina formovat hodnotový systém dětí, „zda ji ekonomické problémy transformace a ekonomické obtíže všedního dne nepřimějí k výlučnému upřednostňování hodnot materiálních na úkor hodnot duchovních“, do jaké míry bude orientovat děti na úspěch, výkon, vítězství v konkurenčním boji, nakolik jim vstoupí hodnoty tolerance, solidarity a soucitu [Šindlářová 1997: 49]. K hodnotovým hierarchiím nakonec ještě poznámka: I přes vyšší míru religiozity našeho souboru patří náboženství mezi méně důležité hodnoty. Pochopitelně to neplatí bezvýhradně o starších lidech a obyvatelích Bohuslavic, u nichž se náboženství přiřadilo těsně k hodnotě rodiny a práce. (Hodnota práce se výrazněji prosazuje v Grygově a Přáslavicích.) A úplně na okraj uveďme, že i v našem výzkumu se prokázal vlažný vztah občanů k politice. Většina respondentů se o ni nestará nebo v jejich životě hraje pouze nepatrnou roli. Kromě žen zaujímali odmítavý postoj k politice častěji právě věřící.

¹⁴) „Aktivní“, resp. *ofenzivní* strategie ekonomického chování rodin jsou orientovány na zvýšení příjmů (ze současného zaměstnání, vedlejšího pracovního poměru, vykonávání příležitostných prací). „Pasivní“ či *defenzivní* strategie se zakládají na restrikci rodinných výdajů – úspornějším hospodařením, vysokým objemem domácí práce, značnou mírou saturace placených služeb vlastními zdroji [viz např. Kuchařová a Lhotská 1993, 1994].

vité, zručné, schopné, otevírá mu prostor pro seberealizaci v činnosti s trvalými a viditelnými výsledky.

V širším „obecním“ kontextu by mělo životní situaci rodin na vesnici podpořit dobudování infrastruktury, zkvalitnění služeb a možností kulturního a sportovního využití. Bezprostřední pomoc konkrétním rodinám obec poskytuje výjimečně, především v souvislosti s realizací staveb a stavebních úprav rodinných domů. Obecní úřady jsou pochopitelně ve své činnosti omezeny stavem obecních rozpočtů, finančními potížemi, neuskutečněnou reformou státní správy a místní samosprávy ap.

Zajímavé bylo sledovat rozdíly mezi jednotlivými venkovskými obcemi. Zvláště těmi, které s jistou rezervou odvíjející se od parametrů výzkumu reprezentovaly obce tradiční a moderní. Ve smyslu tradicionality a modernity se obce jasně oddělily pouze v rovině názorů a postojů k manželství, rodině, k solidaritě rodinných generací. Odlišnosti v hodnocení aktuální situace rodiny, změn v životní úrovni a životním stylu, v reálně uplatňovaných životních strategiích tak jednoznačné nebyly a často sdružovaly obce bez vazby na jejich náboženskou a národnostní strukturu. V „tradičtější“ orientovaných obcích byly oproti obcím „moderním“ poněkud lépe hodnoceny změny životní situace rodin po roce 1990, zejména v oblasti bydlení a rodinných vztahů. Citelněji byl však vnímán úbytek volného času. V tradičních obcích jsou domácnosti více naturalizovány a častěji svojí produkcí pokryjí podstatnou část spotřeby. Obyvatelé moderních obcí posuzovali změny rodinné situace hůře, zřejmě na pozadí bohatěji diferencovaného komparativního rámce, rozšířeného na blízké velké město.¹⁵ Nicméně četnost přiznaného zhoršení finančních poměrů v 90. letech byla nižší než v obcích tradičních. Zdejší příklon k „moderním“ hodnotám, „modernímu“ rodinnému chování dokresluje silnější důraz na podnikavost jako předpoklad prosperity rodiny, dále i slabší odkázanost na příbuzenskou, lokální a vrstevnickou solidaritu, podmíněnou zřejmě větší uzavřeností a samostatností rodinných jednotek a objektivně nižší potřebou pomoci (viz také menší rozsah domácího hospodářství v moderních obcích, s nímž řada podpurných aktivit na venkově souvisí). Práce zaujímá pevnější pozici mezi dominantními hodnotami a na místě přátel, výše ceněných v obcích tradičních, figuruje v hodnotových hierarchiích volný čas. V obcích tradičních je patrná vyšší prestiž rodiny a manželské instituce. Silněji se projevuje konzervativismus v názorech na uspořádání vztahů mezi pohlavími, příbuzenskou solidaritu, na výchovu dětí. Lidé přiznávají např. větší roli náboženství v socializaci. V moderních obcích naopak akcentují spíše samostatnost, odpovědnost a průbojnost.

Poznámka nakonec: Výsledky šetření byly pochopitelně shrnuty v závěrečných výzkumných zprávách a jejich upravených verzích, určených starostům obcí [Filadelfiová a Guráň 1997, Leončíkas a Škobla 1997, Sýkorová et al. 1997a, 1997b]. Byly rovněž námětem živé diskuse na mezinárodním „workshopu“, který uspořádalo bratislavské centrum pro studium rodiny v listopadu minulého roku. Další z uskutečněných kroků v publikaci

¹⁵⁾ Blízkost a dopravní dostupnost Olomouce vůči Grygovu a Přáslavicím, nikoli výjimečná migrace z města usnadňuje přenášení prvků městského životního způsobu do těchto obcí – ovlivňuje názory předávané rodině, přejímání odlišných žebříčků hodnot, podněcuje vyšší požadavky na vybavení domácností, prožívání volného času apod. [viz např. Koudelka 1989]. Naopak v případě další obce – Milíkova – je důležité uvědomit si jeho „odřezanost“, horší dopravní spojení s většími sídly, velkou vzdálenost od zdrojů pracovních příležitostí a celkovou situaci na trhu práce na Frýdecko-Místecku a Ostravsku, postižených restrukturalizací průmyslu a zaváděním útlumových programů.

výsledků představuje kniha, jež podle editorů stojí „na pomezí mezi vědeckou analýzou a čistou beletrií“ a jejíž základ tvoří příběhy o životě sedmnácti středoevropských obcí zprostředkované pamětníky [Filadelfiová a Guráš 1997]. A co dál? Případný navazující výzkum by se měl důkladněji vyrovnat s problémem mnohosti faktorů intervenujících s různou razancí do názorů, postojů a chování jedinců a rodin a jasně identifikovat naznačenou roli sociokulturních a geografických činitelů. Ověřit tezi, že „charakter rodinného chování je slaběji ovlivněn demografickými a sociálními charakteristikami členů rodiny než kulturně a historicky podmíněným mikroklimatem obce“ a že „míra jeho přizpůsobení je tím silnější, čím je obec tradičnější a více homogenní – původem obyvatel, nábožensky, národnostně.“ [Filadelfiová a Guráš 1997: 175]. Nabízí se přitom cesta kvantitativní směřující mimo jiné k dosažení reprezentativity vzhledem k venkovské populaci České republiky nebo lépe, důsledná integrace kvantitativního a kvalitativního přístupu.

DANA SÝKOROVÁ působí na katedře sociologie a andragogiky Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci. Zabývá se sociologií rodiny, zejména problematikou příbuzenské solidarity.

Literatura

- Andrle, A. 1995. „Vylidňování venkova v České republice 1961-1991.“ *Státní správa a samospráva* S'95 1: 8-9, 28.
- Bartoňová, D. 1996. „Regionální difference sociálně demografických znaků obyvatelstva.“ Pp. 127-154 in *Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice*, ed. by M. Hampl et al. Praha: DemoArt pro Přírodovědeckou fakultu UK.
- Čermáková, M. 1996. „Rodina a zaměstnané ženy I.“ *Data & Fakta*, č. 1. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, M., H. Maříková, M. Tuček 1995a. „Role mužů a žen v rodině a ve společnosti I.“ *Data & Fakta*, č. 5. Praha: SoÚ AV ČR.
- Čermáková, M., H. Maříková, M. Tuček 1995b. „Role mužů a žen v rodině a ve společnosti II.“ *Data & Fakta*, č. 6. Praha: SoÚ AV ČR.
- Filadelfiová, J., P. Guráš, A. Ritomský 1994. „Sociálna diferenciácia rodín v jej lokálnych súvislostiach.“ *Závěrečná správa za prvú čiastkovú úlohu*. Bratislava: BICFS.
- Filadelfiová, J., P. Guráš, A. Ritomský 1996. *Atlas obcí Slovenska podľa rodinných a demografických charakteristik*. Bratislava: BICFS.
- Filadelfiová, J., P. Guráš 1997. „Rodina a obec v strednej Európe.“ *Závěrečná správa*. Bratislava: BICFS.
- Koudelka, F. 1989. „Rodina a bydlení na vesnici.“ *Výzkumná zpráva*. Brno: Drutis.
- Křížková, A. 1996. „Rozporuplný pohled veřejnosti na současnou rodinu.“ *Data & Fakta*, č. 9. Praha: SoÚ AV ČR.
- Kuchařová, V., V. Lhotská 1993. *Strategie ekonomického chování vybraných typů rodin*. Praha: VÚPSV.
- Kuchařová, V., V. Lhotská 1994. *Diferenciace ekonomického chování vybraných typů rodin*. Praha: VÚPSV.
- Leončikas, T., D. Škobla 1997. *Rodina a obec v strednej Európe: Hodnotové systémy a rodinné správanie na poľskom vidieku*. Warszawa: Graduate School to Social Research.
- Loučková, I. 1997. „Výsledky aplikace metody LINDA.“ Pp. 21-36 in *Rodina a obec ve střední Evropě. Závěrečná výzkumná zpráva*, ed. by D. Sýkorová et al. Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky FF UP.
- Machonin, P., M. Tuček et al. 1996. *Česká společnost v transformaci. K proměnám sociální struktury*. Praha: Sociologické nakladatelství.

- Maříková, H. 1996. „Rodina a zaměstnané ženy II.“ *Data & Fakta*, č. 2. Praha: SoÚ AV ČR.
- Sčítání lidu, domů a bytů 1991. Česká republika.* 1993. Praha: ČSÚ.
- Slepička, A. 1989. *Přeměny venkova (venkov našeho věku)*. Praha: Svoboda.
- Schmeidler, K. 1995. „Poznámky k obnově venkova.“ *Státní správa a samospráva S'95* 26: I-VIII (příloha).
- Sýkorová, D. et al. 1997a. „Rodina a obec ve střední Evropě.“ Závěrečná výzkumná zpráva. Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky FF UP.
- Sýkorová, D. et al. 1997b. „Rodina a obec ve střední Evropě.“ Závěrečná výzkumná zpráva (zkrácená verze pro obecní úřady v Bohuslavicích, Grygově, Milíkově a Přáslavicích). Olomouc: Katedra sociologie a andragogiky FF UP.
- Szomolányiová, S. 1994. „Sociálne a politické premeny Slovenska na začiatku 90. rokov a scenár zmien.“ In *Spoločnosť-Ekonomika-Veda a technika*, ed. by Ľ. Falt'an. Bratislava.
- Šindlářová, J. 1997. *Sociologie venkova a zemědělství. Úvod do problematiky*. Brno: Mendelova zemědělská a lesnická univerzita.
- Změny v hodnotových systémech venkovské populace* 1978. Sborník z konference v Alšovicích. Praha: ČSSS.